Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

KALKULATSIYA TUSHUNCHASI, UNING TURLARI VA BUXGALTERIYA HISOBI OB'EKTLARI QIYMATINI BELGILASHDA TUTGAN O'RNI

Boyqobilova Iroda Jontemirovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
"Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobi va audit"
kafedrasi assistenti

Mamarajapova Dilnavo
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20050162

Annotatsiya. Mazkur maqolada kalkulatsiya tushunchasining iqtisodiy mohiyati, uning buxgalteriya hisobidagi o'rni hamda amaliy ahamiyati kompleks tarzda yoritilgan. Xususan, mahsulot (ish, xizmat) tannarxini aniqlashda kalkulatsiyaning asosiy vazifalari, uni shakllantirish bosqichlari va zamonaviy xo'jalik yuritish sharoitida qo'llaniladigan usullari tahlil qilinadi. Maqolada buxgalteriya hisobi ob'ektlari, jumladan aktivlar, majburiyatlar va kapital qiymatini aniqlashda kalkulatsiya usullarining roli ilmiy nuqtai nazardan ochib berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, to'g'ri tashkil etilgan kalkulatsiya tizimi korxona moliyaviy natijalarini aniq baholash, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi.
Kalit so'zlar: kalkulatsiya, tannarx, buxgalteriya hisobi, xarajatlar, mahsulot tannarxi, normativ kalkulatsiya, rejalashtirilgan kalkulatsiya, faktik kalkulatsiya, aktivlar, majburiyatlar, moliyaviy natijalar, xarajatlar hisobi.

Annotation. This article comprehensively covers the economic essence of the concept of calculation, its role in accounting and practical significance. In particular, the main tasks of calculation in determining the cost of a product (work, service), the stages of its formation and the methods used in modern business conditions are analyzed. The article reveals the role of calculation methods in determining the cost of accounting objects, including assets, liabilities and capital, from a scientific point of view. The results of the study show that a properly organized calculation system is an important tool for accurately assessing the financial results of an enterprise, effective use of resources and ensuring economic stability.
Keywords: calculation, cost, accounting, costs, product cost, normative calculation, planned calculation, actual calculation, assets, liabilities, financial results, cost accounting.

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматривается экономическая сущность понятия расчета, его роль в бухгалтерском учете и практическое значение. В частности, анализируются основные задачи расчета при определении себестоимости продукции (работы, услуги), этапы ее формирования и методы, используемые в современных условиях ведения бизнеса. В статье раскрывается роль методов расчета при определении себестоимости объектов учета, включая активы, пассивы и капитал, с научной точки зрения. Результаты исследования показывают, что правильно организованная система расчета является важным инструментом для точной оценки финансовых результатов предприятия, эффективного использования ресурсов и обеспечения экономической стабильности.
Ключевые слова: расчет, себестоимость, бухгалтерский учет, затраты, себестоимость продукции, нормативный расчет, плановый расчет, фактический расчет, активы, пассивы, финансовые результаты, управленческий учет.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini ta’minlash, resurslardan oqilona foydalanish va raqobatbardoshlikni oshirish masalalari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda buxgalteriya hisobi tizimi nafaqat axborot manbai, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim instrument sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish xarajatlarini aniq hisobga olish va mahsulot tannarxini asosli ravishda shakllantirish masalasi korxona moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, kalkulatsiya tushunchasi va uning amaliy qo‘llanilishi alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalkulatsiya – bu mahsulot (ish, xizmat) tannarxini aniqlash jarayoni bo‘lib, u korxonaning xarajatlar tarkibini tizimli ravishda aks ettiradi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda kalkulatsiya nafaqat hisob-kitob vositasi, balki rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilishning muhim elementi sifatida qaraladi. Ayniqsa, xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish, ortiqcha sarf-xarajatlarni kamaytirish va foyda miqdorini optimallashtirishda kalkulatsiya muhim rol o‘ynaydi. Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, bugungi kunda korxonalar oldida xarajatlarni to‘g‘ri baholash, mahsulot tannarxini aniqlash va moliyaviy natijalarni ishonchli aks ettirish vazifasi turibdi. Bu esa kalkulatsiya usullarini chuqur o‘rganish va ularni amaliyotga to‘g‘ri joriy etishni talab qiladi. Shu bilan birga, buxgalteriya hisobi ob’ektlari – aktivlar, majburiyatlar va kapital qiymatini aniqlashda ham kalkulatsiyaning o‘rni beqiyosdir.

Ushbu maqolaning maqsadi kalkulatsiya tushunchasini ilmiy jihatdan asoslash, uning asosiy turlarini tahlil qilish hamda buxgalteriya hisobi ob’ektlari qiymatini belgilashdagi ahamiyatini ochib berishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun kalkulatsiyaning nazariy asoslari, amaliy jihatlari va zamonaviy qo‘llanilish yo‘nalishlari atroflicha o‘rganiladi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda kalkulatsiya tushunchasi, uning turlari hamda buxgalteriya hisobi ob’ektlari qiymatini belgilashdagi o‘rnini chuqur tahlil qilish uchun kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini iqtisodiy tahlil, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish va tizimli yondashuv usullari tashkil etadi. Ushbu usullar orqali kalkulatsiya jarayonining nazariy va amaliy jihatlari o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganildi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, kalkulatsiya tushunchasining iqtisodiy mohiyatini aniqlash maqsadida abstraksiyalash va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Bu orqali turli ilmiy manbalarda berilgan ta’riflar tahlil qilinib, yagona konseptual yondashuv shakllantirildi. Shuningdek, kalkulatsiya turlarini (rejalashtirilgan, normativ, faktik) o‘rganishda taqqoslash va klassifikatsiyalash usullari qo‘llanilib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari va amaliy ahamiyati aniqlab berildi.

Buxgalteriya hisobi ob’ektlari qiymatini belgilashda kalkulatsiyaning o‘rnini ochib berishda tizimli tahlil usuli asosiy metod sifatida tanlandi. Ushbu usul yordamida aktivlar, majburiyatlar va kapital elementlarining qiymatini shakllantirishda xarajatlar hisobining o‘rni kompleks tarzda ko‘rib chiqildi. Shu bilan birga, iqtisodiy-statistik tahlil elementlaridan foydalanib, kalkulatsiya natijalarining moliyaviy ko‘rsatkichlarga ta’siri baholandi. Tadqiqotda amaliy yondashuvni ta’minlash maqsadida analitik usuldan ham foydalanilib, xarajatlar tarkibini tahlil qilish va mahsulot tannarxini shakllantirish bosqichlari ketma-ketlikda o‘rganildi. Bundan tashqari, mantiqiy tahlil asosida kalkulatsiya tizimini takomillashtirish bo‘yicha xulosalar ishlab chiqildi. Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqot mavzusini har tomonlama yoritish, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qildi.

Adabiyotlar tahlili

Kalkulatsiya tushunchasi va uning buxgalteriya hisobi tizimidagi o‘rni iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo‘lib, turli mualliflar tomonidan mazkur kategoriyaga turlicha yondashuvlar mavjud. Xususan, klassik buxgalteriya maktabi vakillari kalkulatsiyani asosan mahsulot tannarxini aniqlash vositasi sifatida talqin qilgan bo‘lsa, zamonaviy tadqiqotchilar uni boshqaruv hisobi, rejalashtirish va nazorat tizimining ajralmas elementi sifatida ko‘rib chiqadilar.

Bir qator ilmiy ishlarda kalkulatsiyaning iqtisodiy mohiyati ishlab chiqarish xarajatlarini tizimlashtirish va ularni mahsulot birligiga to‘g‘ri taqsimlash bilan bog‘liq jarayon sifatida izohlanadi. Jumladan, ayrim mualliflar kalkulatsiyani xarajatlarni hisobga olishning yakuniy bosqichi sifatida baholab, uning asosiy vazifasi tannarxni aniqlash orqali korxona foydasini shakllantirishga xizmat qilishini ta’kidlaydilar[1]. Boshqa tadqiqotchilar esa kalkulatsiyani kengroq ma’noda talqin qilib, uni strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim axborot manbai sifatida e’tirof etadilar.

Xorijiy adabiyotlarda, xususan, boshqaruv hisobi yo‘nalishida olib borilgan tadqiqotlarda kalkulatsiya tizimlari yanada chuqurroq o‘rganilgan. Masalan, “activity-based costing” (faoliyatga asoslangan kalkulatsiya) konsepsiyasi orqali xarajatlarni aniqroq taqsimlash va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari asoslab berilgan[2]. Ushbu yondashuv an’anaviy kalkulatsiya usullariga nisbatan yuqori aniqlik darajasini ta’minlab, ayniqsa murakkab ishlab chiqarish jarayonlariga ega korxonalar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy iqtisodchi olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa kalkulatsiya tizimini takomillashtirish, uni xalqaro moliyaviy hisobot standartlari bilan uyg‘unlashtirish hamda amaliyotga zamonaviy usullarni joriy etish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, buxgalteriya hisobi ob’ektlari qiymatini aniqlashda kalkulatsiyaning roli aktivlar va majburiyatlarni ishonchli baholash bilan chambarchas bog‘liqligi ilmiy asosda yoritilgan. Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, kalkulatsiya nafaqat tannarxni aniqlash vositasi, balki korxona faoliyatini kompleks boshqarishda muhim iqtisodiy mexanizm hisoblanadi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy yondashuvlar kalkulatsiya tizimini yanada takomillashtirish va uni zamonaviy iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kalkulatsiya tizimi korxona faoliyatida faqat hisob-kitob funksiyasini bajarib qolmay, balki strategik boshqaruvning muhim elementi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Xususan, xarajatlarni to‘g‘ri guruhlash va ularni mahsulot turlari bo‘yicha asosli taqsimlash korxona rentabelligini aniq baholash imkonini beradi. Amaliy tahlillar shuni tasdiqladiki, kalkulatsiya jarayonining mukammal yo‘lga qo‘yilishi natijasida tannarx tarkibidagi ortiqcha va samarasiz xarajatlarni aniqlash va ularni qisqartirish imkoniyati sezilarli darajada oshadi. Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanishicha, zamonaviy kalkulatsiya usullaridan foydalanish korxonalarda xarajatlar ustidan operativ nazoratni kuchaytiradi. Ayniqsa, resurslardan foydalanish samaradorligini baholashda differensial va marjinal yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda an’anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda qo‘shimcha analitik ma’lumotlardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi[3].

---

[1] Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M.V. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. – Boston: Pearson Education, 2018

[2] Kaplan R.S., Cooper R. Cost & Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance. – Boston: Harvard Business School Press, 1998.

[3] Drury C. Management and Cost Accounting. – London: Cengage Learning, 2018

Muhokama jarayonida e’tibor qaratilgan yana bir muhim jihat – buxgalteriya hisobi ob’ektlari qiymatini shakllantirishda kalkulatsiya natijalarining bevosita ta’siridir. Amaliy misollar shuni ko‘rsatdiki, aktivlar qiymatini baholashda noto‘g‘ri kalkulatsiya yondashuvi qo‘llanilishi moliyaviy hisobotlarda sezilarli xatoliklarga olib kelishi mumkin. Bu esa investorlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun noto‘g‘ri axborot shakllanishiga sabab bo‘ladi. Shu bois kalkulatsiya tizimini xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi[4]. Bundan tashqari, tadqiqot natijalari ishlab chiqarish jarayonida xarajatlar strukturasi va hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilish zarurligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlar nisbatini to‘g‘ri aniqlash orqali korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlash mumkin. Bu yondashuv ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishining foydaga ta’sirini oldindan prognoz qilish imkonini beradi[5].

Yana bir muhim natija shundan iboratki, raqamli texnologiyalarni kalkulatsiya jarayoniga joriy etish hisob-kitoblarning aniqligi va tezkorligini sezilarli darajada oshiradi. Avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimlari yordamida xarajatlarni real vaqt rejimida monitoring qilish, tahlil qilish va boshqarish imkoniyati yaratiladi. Bu esa o‘z navbatida, boshqaruv samaradorligini oshirib, raqobatbardoshlikni kuchaytiradi[6]. Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari kalkulatsiya tizimini takomillashtirish orqali korxona faoliyatining moliyaviy natijalarini yaxshilash, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash mumkinligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, muhokamalar kalkulatsiya usullarini tanlashda korxonaning faoliyat sohasi, ishlab chiqarish xususiyatlari va boshqaruv ehtiyojlarini inobatga olish zarurligini asoslab berdi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari kalkulatsiya tizimining korxona faoliyatidagi o‘rni va ahamiyati nihoyatda keng ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Kalkulatsiya nafaqat mahsulot (ish, xizmat) tannarxini aniqlash vositasi, balki moliyaviy natijalarni shakllantirish, xarajatlarni boshqarish va strategik qarorlar qabul qilishda muhim axborot bazasi sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida xarajatlar ustidan samarali nazoratni ta’minlash va resurslardan oqilona foydalanishda uning roli beqiyosdir.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, kalkulatsiyaning turli shakllaridan kompleks foydalanish korxona faoliyatini yanada chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Har bir kalkulatsiya turi o‘ziga xos vazifani bajarib, boshqaruv tizimining turli bosqichlarida samarali qo‘llanilishi mumkin. Shu bois, kalkulatsiya usullarini tanlashda korxonaning ishlab chiqarish xususiyatlari va boshqaruv ehtiyojlarini inobatga olish muhim hisoblanadi. Bundan tashqari, buxgalteriya hisobi ob’ektlari qiymatini aniqlashda kalkulatsiya natijalarining aniqligi va ishonchliligi alohida ahamiyat kasb etadi. To‘g‘ri tashkil etilgan kalkulatsiya tizimi aktivlar, majburiyatlar va kapitalni haqqoniy baholashga xizmat qiladi, bu esa moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va ishonchliligini oshiradi. Aksincha, noto‘g‘ri kalkulatsiya yondashuvi moliyaviy natijalarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Yakuniy xulosa sifatida ta’kidlash joizki, zamonaviy iqtisodiy sharoitda kalkulatsiya tizimini takomillashtirish, uni raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu nafaqat korxonalar samaradorligini oshiradi, balki ularning raqobatbardoshligini mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

---

[4] Atrill P., McLaney E. Accounting and Finance for Non-Specialists. – Harlow: Pearson Education Limited, 2019

[5] Garrison R.H., Noreen E.W., Brewer P.C. Managerial Accounting. – New York: McGraw-Hill Education, 2021.

[6] Hansen D.R., Mowen M.M. Cost Management: Accounting and Control. – Boston: Cengage Learning, 2017.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M.V. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. – Boston: Pearson Education, 2018.
2. Kaplan R.S., Cooper R. Cost & Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance. – Boston: Harvard Business School Press, 1998.
3. Drury C. Management and Cost Accounting. – London: Cengage Learning, 2018.
4. Atrill P., McLaney E. Accounting and Finance for Non-Specialists. – Harlow: Pearson Education Limited, 2019.
5. Garrison R.H., Noreen E.W., Brewer P.C. Managerial Accounting. – New York: McGraw-Hill Education, 2021.
6. Hansen D.R., Mowen M.M. Cost Management: Accounting and Control. – Boston: Cengage Learning, 2017.
7. Needles B.E., Powers M. Principles of Financial Accounting. – Boston: Cengage Learning, 2020.
8. Weygandt J.J., Kimmel P.D., Kieso D.E. Financial Accounting. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2020.